

Hirsch, Rudolf

Nyomdászok és könyvnyomtatás*

A könyvnyomtatás feltalálása és kialakulásának körülményei, különösen az a nehezen megválaszolható kérdés, ki és mikor találta fel a nyomtatást, több mint 450 éve foglalkoztatja a történészeket. Sok nagy technikai felfedezéshez hasonlóan, a kezdetek, a kialakulás körülményei és részletei bizonytalanok és homályosak. 1640 óta a világ mindig megünnepli a nyomtatás feltalálásának centenáriumát, s így 1440-et, mintegy közmegegyezéssel, kiindulópontnak teszi meg. Semmi kifogásunk nincs ez ellen (vagy egy kicsit korábbi, illetve későbbi időpont ellen), de arra felhívjuk a figyelmet, hogy nem támasztják alá meggyőzően a történelmi tények. Az ősnymotvány-kutatók, Gottfried Zedlerrel az élen, 1445 és 1455 közé sorolják a legkorábbról fennmaradt nyomdatermékeket, hogy azután évek múlva kiderüljön, hogy az egész gondolatmenet tévedésen alapult, és a kulcsfontosságú, úgynevezett „Asztronómiai Kalendárium” keletkezése nem 1447-re, hanem kb. 1457-re tehető. Valószínűleg a jövőben sem fognak teljes bizonyossággal megállapodásra jutni a feltaláló személyét illetően, a technikai problémák sikeres megoldásához vezető lépéseket sem fogják egészen megismerni, sem az első gyakorlati alkalmazás időpontját nem fogják pontosan megállapítani, hacsak új dokumentumok nem kerülnek elő. Kutatásaink szempontjából lényegtelen, hogy Gutenberget és az 1440-es éveket tartjuk-e kezdőpontnak vagy sem. Schmidt—Künsenmüller állításával értek egyet, aki a találmány sikerének lényegét „egy olyan eszköz kialakításában” látja, „amely alkalmas volt egy adott betű sok egyforma fémöntvény-másolatának sorozatban való elkészítésére, olyan alapra erősítve, mely lehetővé tette az egyszerű és zárt tömbben való szövegszedést.”

Az az elképzelés, hogy ugyanarról a szövegről több pontos másolatot készítsenek már jóval az 1440-es évek előtt kialakult. A 13. század végéről ismerünk olyan dokumentumokat, melyek a bolognai és párizsi stacionáriusokat teszik felelőssé a náluk letétbe helyezett szövegekről készült másolatok pontosságáért; olvashatunk diktálás utáni másolásról, főleg jogi szövegek esetében. A humanisták kéziratokat gyűjtöttek és másolatokat készítettek saját maguk és barátaik számára, a hangsúlyt a szerkesztő filológiai pontosságára helyezték (és ez időnként téves javításokra készítette őket). Megemlíthetjük még a Fratres Vitae Communis-t,¹ akiknek másolási tevékenységéről rendházaik szabályzata rendelkezett, és az üzleti vállalkozásként működő „scriptorium”-okat, ahol legalább

* Rudolf Hirsch: Printing, selling and reading. (Könyvnyomtatás, könyvterjesztés, könyv olvasás.) 1450—1550. Wiesbaden, 1967, Harrassowitz. 13—26.

¹ Alapítója Gerhard Grooté, a devotio moderna misztikus iskola képviselője. Ez a németalföldi vallásos közösség főleg a szegények gondozását és az oktatást, ezen belül a vallásos szövegek olcsó áron való terjesztését tartotta feladatának. Kézíratmásolással és nyomtatással is foglalkoztak. Női ága is volt.

egy bizonyos fokig ragaszkodtak a pontos másolás elvéhez. A másolók, a későbbi nyomdászokhoz hasonlóan, a kolofónokban utaltak arra, mennyit fáradoztak a teljes és pontos szöveg elkészítésén.

Mértékadó szaktudósok, közöttük Carl Wehmer és Arno Schirokauer, véleménye szerint a 15 században, a könyvnyomtatás feltalálása előtt, a másolt kéziratmennyiség elegendő volt ahhoz, hogy kielégítse a szövegek iránti korabeli igényeket. Ezt a véleményt jól fogadták, pedig nem támasztható alá több érveléssel, mint az ellenkező nézet, mely szerint az írni-olvasni tudás terjedése nagy nyomást fejtett ki a kéziratok gépi úton történő sokszorosítása érdekében. Én óvatosabban fogalmaznék, nevezetesen hogy a megfelelő anyagi eszközökkel rendelkező olvasók hozzá tudtak jutni annyi kéziratához, amennyi elég volt szükségleteik kielégítésére; azok, akik tudtak kéziratokat másolni és volt is rá elég idejük, és hozzá is tudtak jutni a kívánt szövegekhez, elkészíthették a saját példányukat; a kevésbé jómódúak — akiknek kenyérkeresettel kellett tölteni az idejüket — gyakorolták azt a nyomást és hozták létre azokat a feltételeket, amelyek ösztönzőleg hatottak és kifizetődővé tették, hogy több könyvet készítsenek olcsóbb áron. Vespasiano da Bisticci, a híres könyvkereskedő és egy firenzei „scriptorium” tulajdonosa, aki 45 vagy még ennél is több írnokot alkalmazott, Cosimo de Medicinek vagy egyéb tehetős embereknek minden olyan szöveg kéziratát, amelyet csak kívántak, elkészítette. Majdnem ugyanabban az időben, mint amikor a 42 soros Bibliát kinyomtatták (1453—1455), Janus Pannonius azt írta egyik barátjának, hogy Firenzében annyi könyvet lehet szerezni, amennyit akarunk, csak pénzt kell küldeni Vespasianónak.

A kéziratok készítői, akár olyanok voltak, mint Vespasiano Firenzében, aki pazar kéziratokra specializálta magát, akár egy szigorúan a középkori hagyományokat követő „cartarius” volt, akár olyan valaki, mint Bartolomeo Lupoto Genovában (aki nagy mennyiségű oktatási anyagot másolt például Donatus, Seneca, Terentius műveit és liturgikus kéziratokat), vagy mint egy bizonyos Diebold Lauber Hagenauban, aki valószínűleg főként népi nyelven írt (vernakuláris) irodalmi kéziratokkal kereskedett (ezek közül sok volt illusztrált, és ma ismert termékeinek legújabb elemzése alapján nemesek, papok és patríciusok számára készültek), valamennyien tekintélyes áron adták el a kéziraikat.

Annak a magyarázatát, hogy a könyvnyomtatást miért éppen ebben az időben, a 15. század közepe táján találták fel, nem lehet a technikai VAGY a gazdasági VAGY a társadalmi VAGY a szellemi életben keresni, hanem mind a négy tényező kedvező kölcsönhatásában. Az, hogy a nép egy elég jelentős része mutatott érdeklődést az olvasás iránt, hogy volt szabadidejük, a gazdaság megerősödése vagy stabilitása, a technikai fejlődés és az írástudó kézműves réteg kialakulása mind szükséges volt ahhoz, hogy biztosítsa a találmány sikerét. Ezekhez még hozzá kell tenni a véletlen tényezőt is, azaz egy nagy koncepciójú és tehetséges ember fellépését, aki (minden valószínűség szerint) Johannes Gutenberg volt. Talán már a korábbi év századokban is adott volt a megfelelő szellemi légkör, és bizonyos — kis területekre korlátozódó — helyeken megvoltak a kedvező gazdasági és társadalmi feltételek is, de valószínűleg hiányoztak még a megfelelően magasfokú technikai ismeretek, és biztosan nem volt még elterjedve az írástudás, ez pedig

nélkülözhetetlen volt ahhoz, hogy eltartsa a nyomtatás bevezetése következtében erősen megnövekedett könyvtermelést.² Sőt, nem volt elég papír sem ahhoz, hogy folyamatosan lehetővé tegye a könyvek tömeges gyártását. Ha ezek az állítások elfogadható magyarázatot adnak is arra, miért éppen ekkor találták fel a könyvnyomtatást, azt nem tisztázzák kellően, miért éppen a Rajna vidékén jelent meg először az új találmány. Véleményem szerint nem helyes túl szigorúan érvelni, vagy logikus magyarázatot keresni olyan fejlődésre, amelynek létrejöttében egy egész sor tényező játszott közre, s ezek közül csak néhányat lehet önállóan kiemelni, vizsgálni vagy felmérni. Ha a gazdaság, a nemzetközi kapcsolatok, virágzó szellemi élet és kitűnő mesteremberek megléte olyan tényezők, melyeket a találmány szempontjából fontosnak tartunk, akkor ezek a feltételek a korabeli Európa sok városában és nagyvárosában adódtak voltak, mégpedig magasabb fokon, mint Mainzban, például Firenzében, Velencében, Párizsban, Strasbourghban vagy Nürnbergben, hogy csak néhányat említsünk. Firenzében miért csak 1471-ben és Párizsban miért csak 1470-ben kezdődött meg a nyomtatás? Sokkal hasznosabb, ha azokra a tényezőkre hívjuk fel a figyelmet, amelyek sikerre vitték a nyomtatást, és nem kezdünk fárasztó vitába arról, hogy milyen feltételezett okokból, vajon miért honosodott meg a nyomtatás (vagy miért nem, a körülményektől függően) egy adott helyen és adott időben. Véleményem szerint a Rajna-vidéken valószínűleg megvolt minden tényező, vagyis a kedvező technikai ÉS gazdasági ÉS társadalmi ÉS szellemi feltételek, amelyek termékeny talajt biztosítottak a sikerhez vezető kísérletek számára. Ha egyszer a nyomtatást már feltalálták, végső sikere szükségszerű volt, de megindulása és elterjedése azon múltott, hogy az olvasók hajlandók és képesek-e elegendő számú nyomdatermék felvevő piacává válni ahhoz, hogy eltartsák és ösztönözzék a nyomdászokat és pénzügyi támogatóikat. Hasznos a nyomdatermékeket még az 1460-as évek közepén bekövetkező robbanásszerű növekedés előtt megvizsgálni; ez pedig lehetővé teszi, hogy megállapítsuk, milyen csoportokra oszlott az új technikát eltartó vásárlóközönség. Főként az alábbi csoportokat figyelhetjük meg: egyházi és liturgikus szövegek, törvénygyűjtemények, egy lexikon (Balbus *Catholicon* című műve), tankönyvek, kalendáriumok, búcsúcédulák (a törökök ellen tervezett kereszties hadjáratral foglalkoznak), egylapos nyomtatványok, politikai viták, német nyelvű moralizáló irodalmi munkák. E lista alapján arra a következtetésre jutunk, hogy a legkorábbi vásárlók többségében papok voltak (a középkorban az egyház volt a könyvek első számú használója), továbbá tanárok és diákok, és a városlakók meghatározhatatlan egyvelege; az egyházi és világi kormányzás már elkezdte saját céljaira használni a nyomdát. Ezek együttesen a népesség elég széles rétegeit képviselik. Lehetséges, hogy a kulturálisan és gazdaságilag kedvező helyzetben lévő Rajna-völgyi emberek sokkal hamarabb felfogták az új tudományban rejlő előnyöket és lehetőségeket, mint más vidék lakói; de 1460-ra a könyvnyomtatás már áterjedt a Rajna-vidékről egészen Bambergig, és

---

2 A legtöbb szakember egyetért abban, hogy a 15. század folyamán a nyomdákban körülbelül 40 000 művet (könyveket és egylapos nyomtatványokat) nyomtattak; ez, még ha az alacsonyabb átlagot, 250 levonatot veszünk is művenként, jelentős számot, kb. 10 000 000 kötetet ad ki, melyek nagyrészt a 15. század utolsó negyedében készítették.

a mainzi nyomdák termékeit már ennek a speciális területnek a határain túl is árulták.

Mivel a könyvnyomtatás először a Német-Római Birodalomban indult virágzásnak és onnan terjedt át külföldre, egészen természetes, hogy Németországot sokan dicsőítik az ebben játszott szerepéért. A magasztalók között itáliai humanisták is akadtak, akik elragadtatva utaltak arra a német géniuszra, aki feltalálta a nyomtatást. Az indokolt büszkeség és a kortársak dicsérete nem szükségszerűen vezetett azonban nacionalista túlzásokhoz vagy elfogultsághoz, ahogy ez néhány esetben történt. Mivel a nyomtatást a Rajna-vidéken találták fel, nem túl meglepő, hogy 1470 előtt minden nyomdász német származású volt. Az egyetlen kivétel a Subiacóban és Rómában működő Pannartz, aki Prágából érkezett, és kapcsolatban állt a Rajna-vidéki Sweynheimmel. A németek az 1470-es években is túlsúlyban voltak Európa központi és távolabbi vidékein, és csak 1480 után csökkent a számuk, főleg Itáliában; a könyvkereskedelem egyre inkább a helybeliek kezében összpontosult. A nyomtatás feltaláláshoz és az első időkben való elfogadásához rendszertelen és bonyolult út vezetett, azonban körülbelül 1462-től kezdve a nyomtatás a Rajna-vidékről kiindulva minden irányban következetesen terjedt el, míg a század végére elérte Európa minden sűrűn lakott vidékét. Bár Clemens Patavinus, pap és az első Itáliában született és ott tevékenykedő nyomdász (Velence, 1471), saját állítása szerint magától tanulta meg az „ars imprimandi” tudományát, nem szabad szó szerint értelmeznünk kijelentését. Akkorra már a nyomtatás technikai ismeretei széles körben elterjedtek, és Clemens valószínűleg azt akarta mondani, hogy elsajátította a szükséges ismereteket és jártasságot szerzett anélkül, hogy inasként szolgált volna egy mester mellett.

Néhány kivételtől eltekintve, a nyomtatást nem egy ember végezte, és a mesterek már kezdettől fogva társakat és inasokat alkalmaztak. Mivel a nyomdászoknak nem volt külön céhük, a tanoncokra semmilyen korlátozó rendszabályok nem vonatkoztak, hacsak maga a mester nem kötött ki speciális feltételeket. Ezek a segítők voltak azok, akik megtanulták, majd elterjesztették a nyomdászat tudományát. Ha ráébredtek az új mesterségben és iparban rejlő lehetőségekre, ha elsajátították a szükséges ismereteket és elegendő kezdeményező készségük és tőkájük is volt, vagy valaki másnak a pénzügyi támogatásához hozzá tudtak jutni, felállították saját nyomdájukat. Arra vonatkozó ismereteink, hogy hogyan tanulták meg a mesterséget azok, akik kezdetben terjesztették a nyomdászat tudományát, semmi esetre sem teljesekek. Ami napvilágra került (sok tudós szorgalmas gyűjtőmunkájának eredményeképpen), az a Mainzzal való közvetlen vagy közvetett kapcsolatra utal. Strasbourg első nyomdásza, J. Mentelin (1460, vagy korábban), Schlettstadtban született, nem messze Mainztól, és minden bizonnyal ott is tanulta a nyomtatást. A harmadik város, ahol a nyomdászat meghonosodott, Bamberg (1460–61) volt, ebben az esetben nincs döntő bizonyítékunk, mely a két város közötti kapcsolatot alátámasztaná; de az ottani első, hagyományteremtő nyomdász, A. Pfister, a 36-soros Biblia betűtípusát használta, mely Mainzból származott. Ulrich Zell, aki a nyomtatást Kölnben (1464) bevezette, Hanauban született, ismét Mainz közelében, és Gutenberg utódainál, Fustnál és

Schöffernél tanulta mesterségét. C. Sweynheim, az olasz földön, Subiacóban, az első nyomdát létrehozó két üzlettárs egyike (1464, 1467-ben Rómába költöztek), szintén egy olyan helyről érkezett, amely közel van Mainzhoz, ahol valószínűleg tanulta a könyvnyomtatást. Szükséges-e folytatnunk, vagy elegendő megjegyezni, hogy hasonló, sőt néhány esetben jobb példakkal is bővíthetnénk a sort? A Mainzhoz fűződő kapcsolatok jellemezték az első korszakot, Strasbourg és Bazel pedig alközpontokként működtek. 1470 körül elég sok nyomdát állítottak fel Németországban és Itáliában (körülbelül harmincat), s így mind több inas és iparossegéd számára lehetővé tették a szakma elsajátítását, az önálló műhelyek száma pedig gyors növekedésnek indult.

A könyvnyomtatás, az új mesterség és ipar, olyan gyorsasággal fejlődött, amelyet senki sem tudott volna előre megjósolni; az összes következményeit (akár társadalmi, politikai vagy szellemi volt) aligha lehetett előre meglátni. Így a nyomdászokat nem kényszerítették céhekéhez hasonló szabályok betartására, mikor számuk még elég alacsony volt, és a szabályzatnak még érvényt lehetett volna szerezni. Amikorra a nyomdászban rejlő lehetőségek részben vagy teljesen tudatosultak, már túl késő volt; még olyan városokban is, mint Párizs, ahol volt precedens a könyves szakma ellenőrzésére, túlságosan rendkívüli volt a növekedés mértéke ahhoz, hogy be lehessen avatkozni az egyetemen vagy a kormányzaton keresztül. A szabályzatok hiánya tette lehetővé, hogy a legkülönbözőbb háttérrel rendelkező emberek is erre a pályára léphessenek. Sok nyomdász már korábban is könyvekkel vagy írással foglalkozott és minden különösebb nehézség nélkül szabadon közlekedett a könyves szakma ágai között. Hogy a leggyakoribb átmenettel kezdjük, írnokok lettek nyomdászokká, majd később néhányan visszatértek az írnoki mesterséghez. Néhány nyomdász egyidejűleg írnok is volt, ahogyan ezt C.F. Bühler kimutatta és számos példával szemléltette. Egyéb, könyvvel kapcsolatos foglalkozások, melyekből nyomdászok kerültek ki, az alábbiak voltak: színezők, miniátorok, festők és azok, akik képeket vittek át fadúcokra vagy táblákra („Formschneider”), levélírók („Briefmaker”), játékkártya-készítők, íródeákok, könyvkötők, könyvkereskedők, jegyzők és írnokok. E csoportok tagjai nemcsak jól ismerték a könyveket (és így többnyire írástudók voltak), hanem olyan emberekkel is kapcsolatban álltak, akik tanácsot tudtak adni, mely kéziratokat érdemes kinyomtatni, és ezek hol találhatók, milyen esélyei vannak a jövedelmező eladásnak.

E. Voullième *Die deutschen Drucker des 15. Jahrhunderts* című könyve (Berlin, 1922) bőséges adatokkal szolgál a nyomdászok társadalmi hátterének sokféleségére vonatkozólag. Olvashatunk írnokokról, és közelebbről egy „Goldschreiber”-ről (aranyozott betűkkel író írnok), kézirat- és papírkereskedőkről, festőkről, papokról, egy nős papról (klerikus, világi pap), egy pecsétőről („*sigillifer curiae praepositurae*”), jegyzőkről és titkárokról, mesterekről és baccalaureusokról vagy egyetemi hallgatókról, akik sohasem szereztek diplomát, a tudás mesterségének művelőiről és jómódú városiakokról (beleértve például a regensburgi katedrális szolgálatában álló építész, M. Roritzert is), és a fémművességben járatos emberekről. W. Reuter a rajnai könyvkereskedelemeiről szóló legújabb tanulmányában néhány érdekes részlettel szolgál. A már említett tevékenységek mellett a 15. századi Kölnben egy

egyetemi főtisztviselőt is látunk. Még inkább feljegyzésre méltó a nyomdászok kiegészítő tevékenysége, amely azt a nyilvánvaló tényt szemlélteti, hogy a nyomtatás kereskedelem és ipar is volt, az eladásban éppúgy érdekelt, mint a könyvek elkészítésében. Az idősebb Johann Koelhoff, neves nyomdász és kiadó (1472—1493), gyapjával is kereskedett, és könyveit nemcsak saját vidékén árusította, hanem Livóniába, Skandináviába és Itáliába is szállított. Fia, ifjabb Johann Koelhoff, (1493—1502) is árult marhát, bort, heringet, sajtot stb. is. Heinrich Quentell (1478—1501) egy másik sikeres kölni nyomdász feljegyzése szerint észak felé a Baltikumba, délre pedig Itáliába szállított könyveket. Végezetül, Cornelius Zierickzee példa az írniaki mesterséghez való visszatérésre: üzletét 1509-ben fiára hagyta, hogy Middelburgban városi írnok legyen.

A német nyomdászok külföldön is hasonlóak voltak honfitársaikhoz. Az Itáliában, Franciaországban, vagy más országban született nyomdászok társadalmi háttere éppen ennyire széleskörű volt. De Itáliában elszórtan már a felsőbb osztályok tagjaival is találkozunk. Néhány szemléltető példa: Lignamine Rómában (aki maga valószínűleg nem nyomtatott könyveket), az első jelentős kiadó, szicíliai születésű patrícius volt; Baldassarre Azzoguidi, az első bolognai nyomdász, egy gazdag család iskolázott fia volt; Pietro Paolo Porro, a turini nyomdász, korábban a savoyai herceg pénzverdéjében dolgozott (ami természetesen eszünkbe juttatja Gutenberget, aki kapcsolatban állt a mainzi pénzverdével vagy a Velencében élő francia nyomdászt, Nicolaus Jensont, aki valószínűleg a párizsi pénzverdével állt összeköttetésben); Bernardo Cennini, az első firenzei nyomdász, szobrász volt. Itáliában sokkal gyakoribb volt mint máshol az is, hogy a felsőbb osztályok tagjai, nemesek, patríciusok, orvosok, professzorok stb. kapcsolatban álltak a nyomdászokkal, és nevük a mesterekével mellett szerepelt az impresszumban. A nyomdásztestületek módosabb tagjai közül sokan nem piszkították be kezüket a nyomdai műhelyekben, csak üzlettársak voltak, akik megfelelő tőkét adtak a vállalkozásnak, némelykor ők döntötték el, hogy milyen szövegeket nyomtassanak ki, és ha elég műveltek voltak, időnként ők készítették elő a nyomdai kéziratokat a betűszedő részére, és korrektúrázták a próbanyomtatványt. Ez a mesterember és üzleti vállalkozó közötti feladatmegosztás legkorábbi ismert példáját juttatja eszünkbe, a mainzi Johann Fussét, aki először anyagilag támogatta Gutenberget, majd később, Peter Schöfferral társulva, elsősorban a tevékenység kereskedelmi oldalát intézte.

Franciaországra fordítva figyelmünket, Párizsban sajátos helyzetet találunk. Az 1470—80-as években a nyomdászok nagy része egyetemi képzésben részesült. Ezt annak a szerepnek tulajdoníthatjuk, melyet a párizsi egyetem játszott a könyvkereskedelem ellenőrzésében, és annak a ténynek, hogy a párizsi írnokok és könyvárusok az egyetemi fakultásokat és a hallgatókat hagyományosan is jelentős vásárlókként tartották számon. Az sem meglepő, hogy Párizs ősnomdászai között két volt „libraires jurés”-t találunk, akik esküt tettek arra, hogy betartják a Sorbonne által hozott szabályzatot. Ezzel szemben Lyonban a nevezett időszakban (ott 1473-ban kezdődött el a nyomtatás) csak egy egyetemi végzettségű nyomdász volt. Valamivel később a párizsi nyomdászok előtt is világhossá kellett válnia annak,

hogy termékeik iránti kereslet jóval túlmutat az „egyetemi embereken” és az egyetem ellenőrző tevékenysége is háttérbe szorult.

Amikor a nyomdászat már eléggé elterjedt, a nyomdaiparban dolgozó inasok túlnyomó része bizonyára olyan fiatalok közül került ki, akik még nem voltak jártasak semmilyen más iparban vagy mesterségben, de a tulajdonosok és a mesterek továbbra is a társadalom különféle köreiből kerültek ki. A nyomdászok társai (bérért dolgozó segédei) szakemberek voltak (úgy mint tipográfusok, betűöntők, szerkesztők és korrektorok), akiknek másféle képzésre volt szükségük és feltehetően meg is adták nekik ezt.

Furcsa egyveleget alkottak azok az emberek, akik az új szakmába fogtak, Sebastian Brant alábbi leírása hihetőnek tűnik:

„The printers squander coin untold,
A weekly wage a day, I am told.
So rash their reckless, roistering way,
Although their work is laborious ay,
They print and putter, cut a die,
Set type, correct, arrange and pi,
Apply the ink — a printers game —
Make pigments over burning flame,
.....
They have learned their trade disgracefully”

(A nyomdászok tömérdek pénzt elherdálnak,
Azt mondják, naponta egyheti bért.
Olyan meggondolatlanok és dorbézolók,
Ámbár munkájuk fáradságos, bizony,
Nyomtatnak és pepecselnek, mintát metszenek,
Szednek, korrektúráznak, rendezik és elosztják a betűket,
Felviszik a festéket — nyomdászok türelemjátéka —
Festőanyagot készítenek láng fölött,
.....
Csúfosan tanulták meg mesterségüket.)

Azokról a diákokról, akik nyomdásznak álltak, Brant ezt mondja:

„Students should likewise not be skipped,
With fools caps they are well equipped.
.....
For when of books they should be thinking,
They go carousing, roistering, drinking,
.....
Returning home in sheer disgrace,
The money spent in idleness,
They are glad to tend a printing press.”

(A diákokat hasonlóképpen nem lehet kihagyni,
Jól fel vannak ők szerelve csörgősipkával.

.....
Mert amikor a könyveken kéne járni az eszüknek,
Elmennek mulatni, dorbézolni, inni,

.....
Hazatérnek merő szégyenben, hogy
A pénzt haszontalanságokra költötték,
És ilyenkor örülnek, hogy gondját viselhetik egy sajtónak.)

1500-ra a nyomdászat már több, mint 200 városban teret hódított, és a nyomdák száma ennek többszöröse volt. A nyomdászat tudományában jártas személyek száma már ezrekre rügott. Viszonylag egyszerűvé vált betűszedőket és nyomtatókat fogadni, akiknek az volt a feladata, hogy a nyomdászműhely technikai oldalával törődjenek, ezáltal megkönnyítve a különféle vállalkozó szellemű tanult vagy más mesterségbeli ember elvezessen egy nyomdászműhelyt vagy kiadóvállalatot. A 16. századi nyomdászok és kiadók legátfogóbb életrajzi lexikonait Joseph Benzig állította össze a német nyelvű vidékekre vonatkozóan és az alábbi példák az ő *Buchdruckerlexikon*-ából valók.

Kezdjük például Nürnberggel, ahol a nyomdászok korábbi foglalkozásáról az alábbi listát állítottuk össze: egy pap; sok fametsző („Formschneider”); egy „magister artium”; egy miniatör; számos levélíró; néhány könyvárus és egy csillagász, Johann Schoener, aki asztronómiai és matematikai könyvekre specializálta magát, és az 1520-as években megismételte azt, amit híres elődje, Regiomontanus (Johann Müller von Königsberg) már az 1470-es években elkezdett, ugyancsak Nürnbergben. Strasbourgra fordítva figyelmünkeet, még hozzáadhatunk ehhez a listához egy volt korrekort, egy volt ferencesrendi szerzetest, aki a reformáció ügye mellé állt, az orvostudományok egy doktorát, egy könyvkötőt és egy festőt. A bázeli nyomdászok közül legalább ketten tanultak korábban orvostudományt, mielőtt híres nyomdász-kiadók lettek, Henricpetri és Oporinus, az utóbbi Paracelsusszal is kapcsolatban állt, mielőtt abba a tevékenységbe fogott, mely hírnevet szerzett neki. Csak néhány esetben ismerjük az okát is annak, hogy ezek az emberek miért váltottak át a nyomdászmesterségre.

Ahelyett, hogy folytatnánk a német nyelvű területekről vett példák sorát, ismét Európa más vidékei felé fordítsuk figyelmünket. Itália esetében Ascarelli és Norton alapján egy zeneszerzővel (Andreas Antiquus, kotta-nyomdász), néhány görög és krétai tudóssal (például Callierges, aki a 15. században kezdte a nyomdászati tevékenységet), írókkal (például Achilles Bocchi), egy tizenöt éves ifjúval (Ercolee, gróf Giambattista Bottrigari fia), egy építésszel (Anselmo Giaccarelli) és tipográfusokkal (például Francesco da Bologna) bővíthetjük a sort. Franciaországgal folytatva, hasonlóan vegyes „mélange”-ot találunk, sok párizsi nyomdász eléggé gazdag ahhoz, hogy tekintélyes ingatlanügyletekbe bonyolódjon. Duffnél egy olyan angliai nyomdászáról olvashatunk, aki korábban bíró volt a polgári bíróságon (John

Butler), egy sikeres edinburgh-i kereskedőről, aki később az első skóciai nyomdász lett (Walter Chepman), és a selyemkereskedő-társaság egy tagjáról, aki pénzügyileg támogatta Richard Grafton és E. Whitechurch néhány kiadványának megjelenését (Anthony Marlex).

Azután, hogy a ilyen sok nyomdát alapítottak, egy jól menő vállalkozás megvásárlása volt a legegyszerűbb módja, hogy egy kívülálló bekerüljön a testületbe. Még korábban, egy nyomdászcsaládba való beházasodás vagy a nyomdász özvegyével kötött házasság gyakori módja volt annak, hogy az ember nyomdászfelszereléshez jusson, vagy legalább jelentős kapcsolatokra tegyen szert. Néhány példa jól szemlélteti az ilyen „kapcsolat”-okat: Peter Schöffler elvette Fust lányát; Mentelin egyik lánya feleségül ment Adolf Rusch-hoz (aki Strasbourg harmadik nyomdásza volt) és egy másik hozzáment Martin Schlotthoz, az utóbbi üzlete 1545-ig állt fenn; Aldo Manuzio elvette a velencei nyomdász, Andreas Torresanus lányát; Heinrich, Adam Petri egyik fia (Henricpetrinek nevezi magát) Bázelen feleségül vette Hieronymus Frobenius lányát; a lyoni Johann Klein nőül vette a híres nyomdász, Johann Trechsel özvegyét. Talán a legszórakoztatóbb Guyonne Viart esete, aki legkülönfélébb nyomdász-kiadók között teremtett így kapcsolatot, háromszor ment feleségül szakmabeliekhez, vagyis Damien Higmanhoz, az idősebb Henry Estienne-hez és Simon de Colines-hez. Sőt, az első házasságából származó egyik lánya Régnauld Chaudière (nyomdász) felesége lett, a második házasságából származó három fia nyomdász lett (Charles, Robert és Henri), és egyedül a harmadik házasságában nem sikerült folytatni ezt a hagyományt. És mindez csak egy kis ízelítő a Karl Schottenloher által összeállított nagyobb listáról. Nyomdászok feleségei és lányai tudomásunk szerint úgy szereztek meg nyomdászati ismereteiket, hogy segítettek a műhelyben, és ismerünk néhány asszonyt, aki nyomdák tulajdonosa és vezetője is volt. Ekkoriban már nők is dolgoztak írónként, színezőként és miniátorként, és a rokon szakmába való átmenet ezekben az esetekben is könnyű volt.

A nyomtatást és a kiadást (és néhány évtized múlva már a könyvárusítást is) annyira eltérő képzettségű, képességű és tulajdonságú személyek végezték, és termékeik is annyira különbözőek voltak, mint amennyire különbözőt a korabeli társadalomban betöltött helyük is, kezdve a szakma képviselőin, akiket Geiler a „bohócokkal és fürdőházi szolgálókkal” azonosított, egészen a nagy tiszteletben álló polgárokig, akik fontos pozíciókat töltöttek be, vagy magas méltóságot viseltek. Az utóbbiak között volt Nicolaus Jenson, akit IV. Sixtus pápa lovaggá ütött; Andreas Frisner, előbb nyomdászinas Nürnbergben, majd a teológia professzora és a lipcsei egyetem rektora (1482), akit VI. Sándor pápa „primarius sedis apostolicae ordinarius”-szá nevezett ki (1492); Anton Koberger, nyomdász-kiadó Nürnbergben, akit a városi tanács tagjává választottak a szülővárosában. A reformáció idején elég sok nyomdász hagyott fel mesterségével, hogy protestáns pappá szenteltesse magát, ez a fordítottja volt annak a folyamatnak, amikor papok önzönlötték el a nyomdász-foglalkozást.

Azt gondolhatnánk, hogy a környezet, ahonnan a nyomdászok jöttek, jelentős mértékben befolyásolt nyomtatás terveiket. Azonban ez nem volt szükségszerűen

igaz. Az üzleti megfontolások a nyomtatásra szánt szövegek kiválasztását sokkal inkább befolyásolták, mint a képzettség és az ízlés. Ismertek ugyan olyan esetek, amikor egyes nyomdászok saját ízlésüknek megfelelő kiadói programot alakítottak ki, de ez nem volt jellemző, és a nyomdászok saját véleménye ritkán kerekedett felül az üzleti megfontolásokon. Ahogy E. P. Goldschmidt bár nem teljesen helyesen, de határozottan rámutat: „a könyvnyomtatás kezdettől fogva üzleti vállalkozás volt, és az elmúlt ötszáz évben bármilyen gyakran veszítették is el a pénzüket a nyomdászok és a kiadók, egyetlen(!) olyan könyvet sem nyomtattak ki, amelyről a nyomdász nem lett volna helyesen vagy helytelenül meggyőződve, hogy hasznot fog hozni.” Vesztélyes kategorikus kijelentésekbe bocsátkozni arra vonatkozóan, hogy mik voltak a nyomdászok indítékai; elég ritka, hogy a magyarázatot adjanak az okokra, és ha még meg is teszik, akkor sem mindig bízhatunk abban, amit mondanak. Elég gyakran gyakran megtörtént, hogy kívülálló befolyásolták a szöveg kiválasztását, sőt még a nyomdász előszavát vagy az olvasóhoz intézett intelmeit is írhatta más. Első olvasásra semmi meglepőt nem veszünk észre, például a Johannes Frobenius által kiadott Coelius Richerius könyv, a *Lectiones* (1517) ajánlólevelében (candido lectori) sem. Frobenius képzettsége szerint mesterember volt; humanista lelkesedés hatotta át, Erasmus nagy barátja és Bazel legelső nyomdása volt a 16. század húszas és harmincas éveiben, egészen 1527-ben bekövetkezett haláláig. Szerkesztőnek és korrektornak tanult embereket alkalmazott, de ő maga valószínűleg sokkal kevesebbet értett a latinhoz, mint általában feltételezték róla, ha hihetünk barátjának, Erasmusnak. Az 1517-es előszó, melyet Frobenius írt alá és ékes latinsággal szólt a pártatlan olvasóhoz, valójában Erasmus javaslatára és megfogalmazásában készült, hogy Froben kiadói elsőségét támassza alá Jodocus Badius azonos évi kiadásával szemben; Frobenius egyszerűen csak elfogadta és aláírta a szöveget.

Konrad Burger *Nyomdászok és kiadók a 15. században* című könyvében (Hain és Copinger tárgymutatójaként adták ki 1902-ben Londonban) könnyű példákat találni arra, hogy az egyetemi képzéssel rendelkező nyomdászok gyakran a középkori hagyományok szerinti könyvnyomtatást részesítették előnyben, a mesteremberi képzettségük és csekély iskolázottságuk főleg klasszikus és humanista műveket választottak. Egyes nyomdászok óvatosabbak, mások merészebbek voltak, de általában nem azt nyomtatták, ami ízlésüknek megfelelt, hanem, amiről úgy vélték, hogy van rá kereslet. Ám kiadói programuk sikere vagy kudarca sem jelentette feltétlenül ítéletük helyes vagy helytelen voltát, mivel olyan külső hatások is, mint az újnyomás vagy a konkurencia, a felszerelésre fordított túl nagy kezdeti befektetés vagy bármely más kedvezőtlen körülmény kudarcot vagy legalábbis nagy visszaesést okozhatott.

Már utaltunk korábban a munkamegosztásra, amely időnként elválasztotta egymástól azokat a különféle tevékenységeket, melyek a 15. századi nyomdászati vállalkozás részét képezték: pénzügyi támogatás, a felszerelés beszerzése, a nyomtatásra szánt szövegek kiválasztása, betűöntés, betűszedés, nyomdai kivonatok készítése és az elkészült termék eladása. E tevékenységek szétválása csak fokozatosan ment végbe, és nagy cégekre korlátozódott. Találunk ugyan példákat

olyanokra, akik csak kiadók, nyomdászok vagy kereskedők voltak, azonban ez a meglehetősen logikus munkamegosztás nem vált kikristályosodott sémává egészen a modern időkig. A legkorábbi és leggyakoribb felelősségmegosztás az volt, hogy egy vagy több kívülálló támogatta pénzügyileg a nyomdát, s így különvált az üzlet és az ipar. Ezt majdhogynem a másolóműhelyek korábbi gyakorlatához való visszatérésnek is nevezhetnénk, melyek „megrendeléseket” vettek fel, és igen keveset foglalkoztak a pénzügyekkel. A második és valamivel későbbi lépés a könyvek eladásának és a nyomtatásnak a szétválása volt. A könyvek értékesítését eredetileg jórészt házaló vándorkereskedők végezték, akik általában egy vagy több nyomdással álltak szerződésben. Valamivel később, a jelentősebb nyomdászok vagy kiadók kifejlesztették saját könyvterjesztői szervezeteiket (mint például Koberger Nürnbergben) és körülbelül ugyanebben az időben találkozhatunk az első önálló könyvárusokkal is, akik nyomtatott könyvek eladására specializálták magukat, mint az az 1476-ban Padovában tartózkodó bizonyos avignoni, akit úgy emlegettek, mint „mercator et venditor librorum a stampa”. A betűöntés, K. Haebler szerint, nem volt külön munkakör a 15. században.

Kéziratok esetében az írás szépségének vagy a betűk stílusának eltérései, melyek ugyanazon a vidéken vagy helyen annyira nyilvánvalóak voltak, ugyancsak jellemzik a nyomdászok munkáját. A konzervatív vagy szegényebb nyomdászok megelégedtek az egyszerű betűkészlettel és a silányabb nyomtatással. Ahogy beszélhetünk egyik vagy másik kalligráfiai iskola termékének a színvonaláról, ugyanolyan joggal dicsérhetjük az egyes nyomdák termékét is; másrésztől azonban veszélyes dolog kis-és nagyvárosokra vagy területekre általánosítani a nyomtatás minőségével kapcsolatban. Biztosra vesszük, hogy a jelentéktelen vagy távolabbi városokban lévő kis nyomdák sokkal inkább kötődtek a hagyományokhoz, és munkájuk időnként rosszabb minőségű volt, mint a nagyvárosok nyomdászáé. Ez elsősorban (de nem kizárólag) arra a húsz vagy harminc fontosabb központra vonatkozott, ahol a nyomdászok fogékonyak voltak a nyomdászat fejlődése által nyújtott lehetőségek iránt és a városnak hagyományai voltak a kéziratírás terén, és ahol a könyvkészítés tökéletesítése a feltalálás utáni első generáció idejében megtörtént.

Amikor Petrarca saját korának kézírását bírálta, akkor nem esztétikai vagy írásmódbeli megfontolásokból (azaz a gótikus kézírás) tette, nem is a klasszikus modellekhez való visszatérés foglalkoztatta, hanem az olvashatóság, s olyan írásmód megjelenését szorgalmazta, mely nem olvashatatlan, mesterkéltséges és burjánzó, mint a korabeli írások legtöbbször. A humanista írás, melyet Petrarca követői hoztak létre, jóval kevesebb ligatúrát és rövidítést alkalmazott és sokkal áttekinthetőbb volt. Ez a fejlődés egybeesett az írni-olvasni-tudás elterjedésével olyan emberek között is, akiket nem érdekelték a humanistákat vezérlő eszmék és a teológiai vagy jogi szövegek, melyeket a 14. és 15. században általában görcsös és sok rövidítést használó kézírással készítettek (melyben a papok és jogászok könnyen eligazodtak, de a képzetlen olvasó már kevésbé). A kereskedőknek és a sikeres mesterembereknek, azoknak az előkelőbbeknek, akik az említett hivatások egyikét sem űzték, vagy az alsóbb osztályokból kikerülő új olvasóknak szintén olyan írásmódra volt szükségük,

amely kevesebb rövidítést tartalmazott, de tisztán gyakorlati okokból: sokuknak nehézségei voltak az olvasással és lassan haladtak vele. Úgy véljük, hogy elég általános volt az írás olvashatóságának követelménye, és ez okozta a változásokat a közérthetőségben is, nemcsak az anyanyelvi kéziratok esetében, (ahol egyébként is viszonylag kevesebb rövidítést használtak), hanem általában véve a 15. századi kéziratok és nyomtatott könyvek esetében is. Ha helyes ez a feltevés, akkor két világosan elkülöníthető folyamat működött közre ugyanannak a célnak elérésében.

Rudolf Juchhoff egy igen tanulságos cikket írt, melyben a ligatúráknak és rövidítéseknek a nyomtatott könyvekből való fokozatos eltűnését követte nyomon. Ezek a középkori elemek, a mássalhangzók összekapcsolása magánhangzókkal egy jellé (de, ddo, he, ho, pe, po, ti), összevonások és rövidítések (például *dn* a *dominus*-ra vagy *f* a *frater*-re) sokkal hamarabb eltűntek az antikvával szedett szövegekből (amely a humanista írásból fejlődött ki), mint a gótikus írásból, de a kiszorításukhoz vezető lépések mindkét esetben nyomon követhetők, még azokban a betűkészletekben is, amelyek a kettő keveredéséből jöttek létre, az északi vidékeken az olasz betűtípust követő annyira divatos úgynevezett félgótikus és gothico-antiqua betűtípusban is. Az a betűkészlet, amely már rövidítésektől és ligatúráktól mentes volt, hűen tükrözte a formalizmusra törekvő korszakot. Feltehetően a nagyobb példányszám eladásának lehetősége kárpótolt azért, hogy ez az „új” betűkészlet lemondott a régi, hely- és papírtakarékos fogásokról. A nyomdászok az ebből származó veszteséget úgy tudták behozni, hogy kisebb betűket és sűrűbb sorokat használtak; kevesebb betűre volt szükségük és betűszedőiknek valószínűleg könnyebben (és így gyorsabban)szedték a szöveget, melyből elhagyták a középkori kódexek bonyolult velejáróit. A 16. századra a legtöbb ligatúra és rövidítés eltűnt a nyomtatott könyvekből; legtovább a liturgikus szövegekben maradtak fenn. A szövegek áttekinthetőségére való törekvés tükröződött a levegősebb szövegelosztás, a lapszélek és a világosabb tördelések tiszta alkalmazásában is.

A nyomdászok viszonylag korán, de tétovázva hagytak fel a korábbi névtelenség szokásával. Fust és Schöffler beírták nevüket (nyomtatásban) az 1457-es zoltároskönyv kolofónjába, annak az írónak a példáját követve, aki időnként bejegyezte a nevét az *explicit*-jébe vagy azt követően; az első nyomdászjegye ugyanannak a *Psalterium*nak néhány példányában jelent meg, feltűnően korán. A nyomdászjegyeknek nem volt előzménye a kéziratokban, bár rokoníthatók a jogi szerződésekben és hiteles dokumentumokban már régóta használt jegyzői pecsétekkel. Meglepőnek tűnhet, hogy e korai példák ellenére, annyi ősnymotványt adtak ki a nyomdász neve nélkül, és gyakran a hely és/vagy időpont megjelölése is lemaradt. Mivel az írások esetében sem volt mindennapos dolog, hogy aláírják nevüket, feltehetően a nyomdászok sem tartották fontosnak az azonosítást, amíg a kiadó és nyomda teljes megjelölésében meg nem látták azt az apróságot, amely alkalmas az eladott példányszám növelésére és kielégíti egyéni érvényesülési vágyukat is. E. von Kathen a *Gesamtkatalog der Wiegendrucke* I–VII. köteteinek összes címszavából statisztikai felmérést készített, és ebben a mutatóban (ami a 15. század egész könyvtermésének kb. 20 %-a) arra a következtetésre jutott, hogy 1480-ig ezek 57,4 %-áról hiányzott a nyomdász

kézjegye, a következő évtizedben 53 %-áról és a 15. század utolsó évtizedében 45,3 %-áról. Már említettük, hogy a kéziratoknak nem volt címlapja. Ezt kezdetleges formában először egy 1470-ben nyomtatott könyvben találjuk meg. Utólag nyilvánvalónak érezzük, hogy alapvető információt helyeztek át a kolofónból (a szöveg végéről) egy bevezető oldalra. A címdoldal azonban az *explicit* jól meggyökeresedett hagyományaival történő szakítást jelentette, és ezért nem meglepő, hogy még azokban a könyvekben is találunk kolofónt, amelyeknek nem volt címdoldaluk. Az, hogy minden lényeges információt tömör formában a könyv elején közöltek (a címét, a kiadás helyét, a nyomdász nevét a dátumot és a szerző nevét), az azonnali áttekinthetőség érdekében óriási előrelépést jelentett, melyet fokozatosan, körülbelül egy generációnyi idő alatt fogadtak el.

A könyv hagyományosan mozdulatlan tárgy volt és ezért a nehéz ősnymtatvány-kötet jól megfelelt. A középkorban létezett már vékonyabb kötet is, és a 13. századtól egyre népszerűbbé vált. A nyomtatás siettetta a fólió alakú vastag könyvekről a a negyedrért és a nyolcadrért alakú illetve a még kisebb könyvekre való áttérést; a keresett „kézben tartható” kötetek készítése jó üzlet volt. Aldo Manuzio nyilván rájött erre, amikor 1501-ben hozzáfogott a klasszikus és humanista szerzők nyolcadrért alakban történő sorozatnyomtatásához. Ötlete gyorsan követőkre talált, majdnem azonnal utánozni kezdték Lyonban, Bazelben és másutt.

Minden változás és újítás nyomtatásban sokkal gyorsabban és szélesebb körben terjedt el, mint a kéziratok esetében, hála a nyomdák által készített nagyobb példányszámnak. A történelem során első alkalommal a könyvek készítőinek bőségesen nyílt lehetősége arra, hogy figyelemmel kísérjék a könyvek világában bekövetkezett új fejleményeket.

A könyvkereskedelem*

Sajnálatos, hogy nem jelent még meg olyan mű, amely feldolgozná a késő-középkor és kora-renaeszánsz könyvkereskedelmének történetét, de ugyanakkor érthető is. Mai értelemben vett könyvkereskedőkről a könyvnyomtatás megjelenése előtt nem beszélhetünk. Akik kéziratokat árultak, azok többnyire mellékfoglalkozásként folytattak ilyen tevékenységet. Azok, akik kizárólag vagy elsősorban könyvárusításból éltek, általában nagyvárosokban működtek vagy egyetemekkel álltak kapcsolatban. Az olyan híres és számtalanszor idézett nevek, mint Aurispa, Bisticci és Lauber nemcsak árultak könyveket, hanem náluk készültek a nyomtatványok is, ugyanúgy, ahogyan az ősnymdászok is gyakran kapcsolták össze a nyomdász mesterséget a könyvértékesítéssel. A dokumentumokban található szakkifejezések csak tovább növelik a zűrzavart. A *librarius* kifejezés például jelenthet könyvkereskedőt, de jelentése lehet másoló, kalligráfus (*writing master*) és

* Rudolf Hirsch: *Printing, selling and reading. (Könyvnyomtatás, könyvterjesztés, könyvolvasás.)* 1450—1550. Wiesbaden, 1967, Harrassowitz. 61—77.

a könyvtáros is. A kereskedők, akik soha nem mulasztottak el semmilyen alkalmat, hogy néhány garast keressenek, könyvárusítással szintén foglalkoztak, ha volt rá lehetőségük. A tanárok mellékesen tankönyvárusítással egészítették ki fizetésüket. Azok között, akik időnként árultak kéziratokat is, a nyomdászokéhoz hasonló sokszínűség uralkodott. Az, hogy tud-e alakulni az ágazatokra bomló, szakosodott könyvkereskedelem, a rendelkezésre álló árukészlet mennyiségétől függött. A XIV. századi könyvkereskedőről a *Livre des metiers*-ben (Mesterségek könyve) festett kép túlzó és semmi esetre sem általánosítható.

„George-nak a könyvárusnak több a könyve mint az egész városnak. Megveszi mindet, származzék bárhonnán, akár lopták, akár kölcsönvették, akár más módon szerezték. Vannak nála Doktrinálék és Catók, Miasszonyunk Hóráskönyvei, Donatusok, részkiadványok, alkalmi szerzemények, szépen illuminált ezüstkapcsos zsolttáros könyvek, orvosi könyvek, hét ima, kalendáriumok, tenta és pergamenek, hattutollak, libatollak, csuklyás breviáriumok, melyek jó pénzt megérnek.”

Ha ez a George valóban létezett, akkor is csak Alexander de Villa *Doktrináléja*, a Donatus, a Hóráskönyv, a zsolttárok és még néhány más munka lehetett az, amelyet esetleg maga is nyomott, és raktáron tartott, a többi mű esetében valószínűleg másodkézből, legálisan vagy illegálisan beszerzett kéziratokkal kereskedett.

Az egyetemek stacionáriusai, a párizsi „libraires jurés” (azok a könyvárusok, akik esküt tettek az egyetem rendelkezéseinek betartására) összekapcsolták a kéziratok készítését a kéziratkölcsonzéssel és -árusítással. Albrecht Kirchoffnak a kéziratárusításról szóló könyvéből láthatjuk, hogy abban a jegyzékben, amelyek a könyvárusítással foglalkozókról készített szerepelnek „bidelli” (pedellusok), „cartolaji” (papír és írószerkereskedők), egy gyógyszerész, egy fűszerárus, tanárok, kalligráfusok (Briefschreiber és Briefmaler) és természetesen másolók és klerikusok.

VI. Károly, francia király 1411-es rendeletében, melyet, a törvényesen működő párizsi könyvkereskedők érdekeinek védelmében adott ki a „frippier”-k (ószeresek), „ferron”-ok (vaskereskedők), a „mercier”-k (rófösök), a „pelletier”-k (szörmekereskedők) és a „venderesse”-ek (kofák) törvénysértéseiről beszél. A német területeken készült iskolai szabályzatok egyértelműen elárulják nekünk, hogy a tanárok árultak könyveket diákjaiknak, és még az 1492-ben kiadott schleitzi iskolarendelet is tiltotta, hogy a tanárok diákjaikat a náluk kapható tankönyvek megvételére kényszerítsék, kivéve a „Tafeln”-eket (melyen valószínűleg az elemi iskolai olvasókönyveket és a táblázatos ABC-ket értették), a Miatyánk-ot, a „Benedicites”-t és a „Gratias”-t. W. Wattenbach olyan kereskedőkről ír, akik a pergamenárusítás mellett könyvkereskedéssel is foglalkoztak. Ehhez még hozzátehetjük, hogy a *Fratres Vitae Communis* nemcsak másoltak, hanem árultak is kéziratokat, nagy mennyiségben. Ennek ellenére a forgalomban lévő kéziratok száma még így sem lehetett túlságosan magas.

Kutatásaim alapján arra a következtetésre jutottam, hogy a nyomtatás feltalálása utáni első generáció idején még ritka volt az önálló, hivatásos könyvkereskedő. A mai értelemben vett könyvkereskedelmet az a tömegtermelés hozta létre, amelyet a könyvnyomtatás megjelenése tett lehetővé. A nyomdászok sikere azon múltott,

mennyire tudták termékeiket értékesíteni, pénzzé tenni. Egyre nagyobb és jobb piacra volt szükség ahhoz, hogy az új termékeket el tudják adni, és hogy az olvasnivaló iránti növekvő igényt ki tudják elégíteni. Ugyanakkor a nyomtatás elterjedése következtében jelentősen megnövekedett könyvkínálat magát a könyvárusítást is jövedelmezőbb és vonzóbb foglalkozássá tette. Az új típusú könyvárusnak, akár önálló kereskedő volt, akár egy nyomda illetve kiadó alkalmazásában állt, olyan embernek kellett lennie, akinek kereskedői adottságaihoz némi műveltség is társult. Írástudónak kellett lennie, és legalább valami fogalmának kellett lennie arról, mi van a boltjában árusított könyvekben, hogy ki tudja elégíteni a vásárlók igényeit. A fejlett üzleti érzék és a műveltség együttes követelményének lett köszönhető, hogy sok könyvkereskedőt félig-meddig tudós embereknek ismertek el; a stacionáriusok esetében ezt a féltudományos státuszt már korábban, hivatalosan is szentesítették, de egyértelműen csak a francia király 1649-es „lettres patentes”-ja (privilégium) mondta ki először:

„A könyvkereskedőket, a nyomdászokat és a könyvkötőket mindig is szeretett egyetemünk (a Sorbonne) részének tartottuk, határt vonva közéjük és az egyéb mesterségek, céhek és kereskedők közé. (A könyvárus) egyéb tevékenységének is olyannak kell lennie, hogy ne hozzon szégyent a könyvkereskedői foglalkozásra, amely mostantól a tudós hivatások (professio) között tartassék számon.”

Bár Franciaország helyzete bizonyos mértékig különleges volt, az egész könyvszakmának általában mindenütt nagy volt a becsülete (és a legtöbb országban ez máig is így van).

Az a tény, hogy egyre több könyvet egyre szélesebb olvasótábornak eladni, érthető módon arra ösztönözte a nyomdászokat és kiadókat, hogy közvetlen környezetükön túl is keressenek értékesítési lehetőségeket. A Schirokauernak az az elszórt következtetése, miszerint az ősnymtatás időszakában „a könyvek helyi piacra termelt árucikkek voltak” igaz lehet egyes más árucikkkel, de nem a könyvekkel kapcsolatban. Állítását nem lehet tényekkel alátámasztani. Például egy Fust nevezetű könyvárus éppen egyik Mainz és Párizs közötti árusító körútján halt meg 1466-ban. Két évvel később, 1468-ban Louis de Lavernade, a Languedoc-i parlament elnöke vett egy példányt Cicero *De officiis*-ének 1466-os Schöffner-féle kiadásából Párizsban, ahol a mainzi nyomdának lerakata működött 1466 és 1477 között, s itt raktáron tartották a nyomda termékeit. 1473-ban a központtól meglehetősen távoleső toulousi egyetem „stationarius” saját állítása szerint Németországból, Rómából, Velencéből, Párizsból, Lyonból és más városokból kapott nyomtatott könyveket. Nem sokkal később a nürnbergi Kobergernek már olyan távoli helyeken is voltak képviselői, mint Buda, Velence, Antwerpen vagy Párizs (hogy csak néhányat említsünk). A speyeri Peter Drachnak nemcsak Strasbourgban, Frankfurtban, Kölnben és Lipcsében volt lerakata, hanem Nürnbergben, Augsburgban, Prágában, Brnóban, Olmützben és még sok más helyen is. Hogy milyen meglepően nagy tételekben kereskedett, arra vonatkozóan az *Archiv für Geschichte des Buchwesens*-ben Ferdinand Geldner által nemrégiben közreadott számlakönyvében találunk adatokat. Lipcsei lerakataiban például ágense az 1480-es években egy két és fél éves időszak során 2109 rajnai forint értékű könyvet adott el.

Nagyon valószínűnek tartom, hogy a jelentősebb és jól működő nyomdák és kiadók ügynököket küldtek minden olyan helyre, ahol az kifizetődőnek ígérkezett. A frankfurti vásár, ahol korábban is árultak kéziratokat, legkésőbb az 1480-as évektől kezdve nagyon fontos hely lett, rendszeresen látogatták a nyomdászok, kiadók és kereskedők. Az 1460-as évek végétől kezdve hirdetések is adtak ki egylapos nyomtatványok (szórólapok) formájában, ezeket feltehetően az utazó ügynökök terjesztették. A legkorábbi hirdetést Heinrich Eggestein adta ki 1468 és 1470 között Strasbourgan, azzal a céllal, hogy bejelentse 41 soros Bibliájának a közeljövőben való megjelenését. Ezeket az egylapos nyomtatványokat feltehetően ötven-száz példányban jelentették meg, és mivel minden Buchführer (aki ezeket a hirdetőlapokat főleg tájékoztatásra használta) nagy területen működött, a hirdetések kiadó nyomdászok termékei olyan vidékekre is eljutottak, amelyek messze kívül estek saját közvetlen környezetük határain.

A második ránk maradt hirdetés, amely a mainzi Schöffler által kiadott, még raktáron lévő (kapható) könyvek listáját tartalmazza, körülbelül 1469-70-ből származik. Húsz cím van rajta, Fust és Schöffler vagy csak Schöffler kb. 1458 és 1469 között készült kiadványai. Az ugyanezekben az években megjelentett, de a jegyzékről hiányzó könyvek már valószínűleg nem voltak kaphatók. 1471 körül a Strasbourgi Mentelin kilenc saját könyvét hirdette, 1473-ban az augsburgi Bämmler nyolcat (mind német nyelvű), 1474-ben Zainer, szintén Augsburgban tizenötöt, egy évvel később pedig tizennégy latin és négy német nyelvű művet. 1476–77-től kezdődően a hirdetések már több nyomda termékeinek listáját közölték egyszerre, így valószínű, hogy a nyomdász ezeket már nem kizárólag saját ügynökei számára készítette. Az első kettő nagyjából egy időben jelent meg, az egyiket Creussner nyomtatta Nürnbergben (31 Nürnbergben, Augsburgban, Strasbourgan és Bázélben nyomtatott könyvet tartalmaz, valószínűleg egy könyvkereskedő listája), a másikat (29 nagyrészt velencei nyomtatványt tartalmaz) feltehetően Johannes de Colonia és Johann Manthen készítette Velencében, talán kereskedelmi szervezete számára. 1479-ben Nürnbergben Koberger egy 22 műből álló listát állított össze saját nyomtatványaiból és másokéból, például a nürnbergi Sensenschmidt és Frisner, a Strasbourgi Mentelin és a szent ulrichi Rusch, illetve a Strasbourgi Afra nyomdatermékeiből. 1481-ben Johann Herbort Velencében egy terjedelmes, főleg velencei nyomtatványokat tartalmazó, rendszerezett katalógust adott ki (Voullième 6) és Ratdolt, szintén Velencében, 45 hasonló eredetű művet sorrol fel 1484-ben. A leghosszabb listát Kunne adta ki Memmingenben, nem tudjuk, kinek a megbízásából, ez 190 Velencében, Nürnbergben és Bázélban nyomtatott művet tartalmazott, ebből 51-et teológiai könyvek közé, 18 az egyházjogba, 26 az általános jogba, 10 az orvostudományba, 20 a bölcsészettudományba (in artibus), 59 a retorikába volt besorolva. A listán nincs dátum, lehet, hogy a tizenhatodik század legelején nyomtatták. Néhány évvel korábban, 1498-ban Aldus Manutius kiadta saját úttörő vállalkozásának, a 11 görög művet tartalmazó sorozatnak a jegyzékét (az árak feltüntetésével).

Ezeket a hirdetések nagyrészt Németországban és Németalföldön adták ki, illetve Itáliában működő német nyomdászok készítették. Kivételnek csak az egyetlen

angol hirdetés és Aldus jegyzéke számít. Tudomásunk szerint Franciaországban és az Ibériai félszigeten nem jelentek meg hirdetések. A XVI. század elejétől kezdve a hirdetőlapok vesztek népszerűségükből, és helyüket fokozatosan a könyvformában kiadott katalógusok vették át, ezek a század végére mindenütt elterjedtek. Véleményem szerint a régi típusú utazó könyvkereskedő a XVI. század folyamán háttérbe szorult, és az állandó üzlethelységgel rendelkező könyvkereskedőkből lettek a nyomdászok legfontosabb üzletfelei. Ezt az álláspontomat látszik alátámasztani az a tény is, hogy a jól használható hirdetőlapokat, melyeknek ugyanakkor megvoltak a maguk korlátai, végleg felváltották a tekintélyesebb nyomtatott katalógusok. A XV. századi hirdetések korai és kézzelfogható bizonyítékai annak a feltételezésnek, hogy a nyomdászokat és a kiadókat elsősorban könyveik értékesítése érdekelte, ahol csak találtak vásárlót maguknak, ellentétben azzal, amit A. Schirokauer állít, hogy csak helyi piacra termeltek. A bizonyság kedvéért hadd idézzem C. Wehmer nagyon is helytálló véleményét:

„A könyvnyomtatás olyan fejlődést indított el, melynek következtében az írott szó kevésbé volt helyhez és időhöz kötött. Az új technikának és az anyagi ösztönzésnek köszönhetően a könyvek nagy példányszámban jelentek meg, sokkal olcsóbbak és mindenki számára elérhetőek lettek. A termelő érdeke az volt, hogy minél több könyvet adjon el minél szélesebb vásárlóközönségnek. De így az olvasó és a termelő közötti közvetlen kapcsolat egyre inkább megszűnt.”

Azt azonban nagyon nehéz volt előre megmondani, hogy mi a lehető legnagyobb eladható példányszám. Valószínűleg nem tévedünk nagyot, ha feltételezzük, hogy az ősnymdászok többnyire a szükségesnél kevesebb példányt nyomtak, míg a második szakaszban, körülbelül 1470-től kezdődően gyakran túl sok példányt jelentettek meg. De Schöffler 1469-es könyvlistája felébreszti bennünk a gyanút, vajon nem voltak-e már ezek az ősnymdászok is időnként túlságosan optimisták, és nem nyomtattak-e az eladhatónál magasabb példányszámot. Az 1460-as *Catholicon*, melyből még kilenc-tíz év múlva is kaphatóak voltak példányok, jó példa erre. Másrészt viszont az, hogy ugyanazt a szöveget ugyanaz az a nyomdász gyakran többször is újranyomta, azt mutatja, hogy az eredetileg kinyomott példányszám esetében kétségtelenül alábecsülték a keresletet. Egy adalék az 1465–1471 közötti időszak példányszámaihoz az a gyakran idézett lista Sweynheim és Pannartz korai nyomdatermékeitől, amely arra törekszik, hogy megadja a kiadott könyvek pontos példányszámát egészen Nicolaus de Lyra *Glossae*-jének kiadásával bezárólag (ebben jelent meg az említett lista). Négy eset kivételével a példányszámot egyöntetűen 275-nek adják meg. Arra a következtetésre jutottam, hogy a legtöbb esetben sem a nagytiszteletű Bussi bíboros (aki bevette a számadatokat az előszóba, melyben pénzügyi támogatásért folyamodott a pápához, IV. Sixtushoz a két nyomdász számára), sem maguk a nyomdászok nem emlékeztek a pontos példányszámra, de a 275-ös példányszámot elfogadhatónak találták. Több okból is nehéz elképzelni, hogy a nyomdászok négy kivétellel ugyanakkora példányszámban jelentették meg az összes kiadványukat, függetlenül attól, hogy eredeti első kiadásról vagy már láthatóan kelendő, kifogyott és ezért újranyomott szövegről volt szó. A lista annyira különböző jellegű könyveket tartalmaz, mint például Cicero

Epistolae ad Brutum-a, a *Vulgata Biblia* vagy *Lactantius Institutiones*-a, illetve Cicero *Epistolae ad familiares*-e, tartalmaz vékony és vastag köteteket, eredeti kiadásokat és újranyomásokat, egyházatyák műveit és klasszikusokat, irodalmi és tudományos munkákat. Nem valószínű, hogy olyan tapasztalt nyomdászok mint Sweynheim és Pannartz, különösen mivel anyagi nehézségeik is voltak, ugyanakkora példányszámban adták volna ki a következő művek első és további kiadásait: Augustinus (1467 GW 2875; 1470 GW 2876), Cicero *Epistolae* (1468 GW 6799; 1469 GW 6802), Lactantius (1465 H 9806; 1468 H 9807; 1470 H 9808) és Vergilius (1469 Cop. 5999; 1471 Cop. 6000), hacsak nem tételezzük fel, hogy jelentős üzleti tevékenységük hét éve során szinte semmilyen tapasztalatra sem tettek szert.

1470-ben már 400 példányos kiadások jelentek meg. Legalább két olyan nyilatkozatot ismerünk a kiadások példányszámára vonatkozóan, mely maguktól a nyomdászoktól származik. Vindelicus de Spira arról számol be Sallustius-ában (*Catilina*) Velence, 1470, hogy ebből a könyvből 400 példányt nyomtatott, Johann Numeistert pedig Cicero *Epistolae ad familiares*-kiadásának kolofónjában (Foligno, ca. 1470) 200 példányt említ. Egyszerűen nem értjük, vajon miért közöltek ezek a nyomdászok információkat a példányszámokról. Talán csak egyszerűen kérkedni akartak, vagy az volt a céljuk, hogy elvegyék versenytársaik kedvét attól, hogy azokat a könyveket, amelyeket ők ilyen „magas” példányszámban adtak ki, szintén megjelentessék. Konrad Haebler számos példát gyűjtött össze (több különböző forrásból) a XV. századi nyomtatványok példányszámára. Szerepel közöttük egy nagyon alacsony, 45-ös példányszám, Peter Schöffler nyomtatványa Haebler nem tudta megadni a címet, úgy beszél róla mint 1480-ban nyomtatott, magánterjesztésre szánt „dokumentum-szöveg”-ről. Feltehetően IV. Sixtus bullájára gondol (Cop. 5497), ez ugyanis az egyetlen szóba jöhető Schöffler-kiadvány az 1480-as évekből. Tudunk 100 példányos kiadásokról is, Haebler ezeket, nagyon helyesen, az igen szerény jelzővel illeti. Ezzel az alacsonyabb példányszámmal szemben áll IX. Gergely *Decretale*-jának 2300 példányos kiadása, melyet Baptista de Toris, velencei nyomdász négy éven belül kétszer adott ki (1479, 1494) annak ellenére, hogy mások is kinyomták ugyanezt a művet nagyjából ugyanabban az időben. Elképzelhető, hogy Baptista de Toris a többi nyomdászok kedvét akarta elvenni azzal, hogy ilyen nagy példányszámú kiadásokat dobott piacra a műből, valószínűleg igen versenyképes, olcsó áron. Ekkorra a nyomdászok már bizonyosan felfedezték, hogy minél nagyobb a példányszám, annál kisebb költség esik egy példányra, és így olcsóbban juthat hozzá a vásárló is, továbbá hogy minél olcsóbb a könyv, annál több vásárlóra lehet számítani.

A legkorábbi írott feljegyzés egy 1000 példányos nyomtatványról Panormitanustól származik és IX. Gergely pápa *Decretaléja* 2. könyvének 2.részére vonatkozik „*Pars secunda super librum secundum decretalium*”, Velence, Vindelicus de Spira, 1471. A hasonló nagyságrendű kiadások nyilvánvalóan általánosak voltak az 1480-as években, sőt ugyanebből az időszakból 2000-ret meghaladó példányszámú kiadásról is van tudomásunk, például Caracciolus *Sermones de laudibus sanctorum*, Nápoly, M. Moravus, 1489. Az 1490-es években

a példányszámok feltehetően 3000 fölé emelkedtek, de erre nem tudok példát felhozni. F. J. Norton a pápai bullák ma már szinte felfoghatatlannal nagyinak tűnő 132000 példányos kiadásáról számol be, ezeket a messinai Livinus készítette a cefalù-i püspök részére. A probléma csak az, hogy nemcsak azt nem tudjuk, hány különböző bulla jöhet itt szóba, de egyáltalán nincs tudomásunk Messinában kinyomatott bulláról.

Bizonyos kiadványok esetében a nyomdászok elég pontosan fel tudták mérni a piaci lehetőségeket. Feltehetően így van ez a *Breviarium Ratisponense* esetében, melyet Heinrich von Abendsberg püspök megbízásából Würzburgban nyomtattak, 1480 elejére készült el. 400 példányban nyomtatták ki, és az árat 3 rajnai forintban szabták meg. Maga a püspök támogatta az árusítását (valószínűleg azért, hogy megtérüljön a befektetése) azzal, hogy levélben ösztönözte a regensburgi egyházmegye papjait a breviárium megvásárlására. Ahogy a misekönyvek és a breviáriumok, úgy a hivatalos kiadványok terjesztése is gyakran el volt már döntve előre. K. Schottenloher a következő adatokat találta az ulmi Reger által kiadott, államköltségen készült röpiratok példányszámára vonatkozóan: három levonat száz példányban és egy kétszáz példányban készült; 1527 és 1537 között kiadott különféle bambergi röpiratok legalacsonyabb példányszáma 110, legmagasabb példányszáma 1500 volt.

Guarinus *Erotemata*-ja, mely valószínűleg nem számított sikerkönyvnek, 3000 példányban jelent meg 1508-ban Ferrarában, ami arra enged következtetni, hogy ez a példányszám átlagosnak számított a XV. század elején. Vitathatatlan, hogy a reformáció sok traktátusa nagyon magas példányszámban jelent meg; Luther *An den Chrislichten Adel deutscher Nation* (1520) című művét Wittenbergben nyomtatták ki 4000 példányban, és később még többször is újranyomták. Ekkoriban már a szerzők és a nyomdászok is a példányszám nagyságát, a többszöri kiadást és az olvasóközönségtől kapott elismerést tartották a siker mércéjének. A népszerűség mérhetővé vált. Amit Luther írt a *Wider Hans Worst*-ban (1514), miszerint tézisei két héten belül bejárták egész Németországot (felhetőleg nemcsak nyomtatott szöveg formájában, hanem szóbeli terjesztés útján is), első hallásra talán túlzásnak tűnhet, de valószínűleg nem jár messze az igazságtól.

A példányszámokkal kapcsolatos megjegyzéseimet F. Kapp (*Geshichte des deutschen Buchhandels*) óvatosságra intő szavaival zárom:

„A XVI. század közepéig semmilyen szabályt nem tudunk felállítani a **példányszámokra** vonatkozólag. A rendelkezésünkre álló adatok nem elég teljesek. Mikor erről a kérdésről beszélünk, túl gyakran vagyunk hajlamosak általánosítani, ami téves eredményre vezet, mert azt hisszük, hogy az egyedi esetekből törvényszerűségeket állapíthatunk meg, és következtetéseket vonhatunk le. Mikor azonban közelebbről vizsgáljuk meg ezeket, az egyéni körülmények megfelelő mérlegelésével, kiderül, hogy nem állják meg a helyüket.”

Ez az idézet érvényes a *könyvárak* kérdésére is. Már Albrecht Kirchoff figyelmeztetett, hogy a különféle könyvekben és dokumentumokban megadott kéziratárakat csak „összefüggéstelen feljegyzések halmazá”-nak lehet tekinteni. A

könyvekben található bejegyzések legtöbbször nem közlik a kiadás évét, csak ritkán szólnak arról, hogy a könyveket bekötve, kötetlenül, már rubrumozva, sőt esetleg illuminálva vették-e, vagy a díszítés csak később készült [*és így nincs benne az árban*]. Azt sem közlik, hogy kitől vették, és hogy újonnan-e vagy használtan. Amikor dokumentumokban találunk hivatkozásokat kéziratok áraira, akkor még bizonytalanabbak leszünk. Csak ritkán jelölik, hogy az adott kéziratot pergamenre vagy papírra írták-e, hogy mekkora gonddal készült és hogy milyen állapotban volt. A korabeli forrásokban említett kéziratok, főleg a gyakran másolt szövegek, igen méltányos áron keltek el, hogy ha iskolásoknak és egyetemistáknak vagy más kifejezetten írástudó, de kispénzű rétegnek készültek. Arról is tudunk, hogy a *Fratres Vitae Communis* kötelességüknek tartották vallásos szövegek alacsony áron való sokszorosítását. A kereskedelmi célra készült kéziratok azonban drágák voltak. A kéziratokra vonatkozó egyik legérdekesebb forrás Geo Pistarino nemrégiben megjelent monográfiája Bartolomeo Lupotoról (Genova, 1961). Ebben fel van sorolva sok kézirat, ugyanannak a műhelynek a termékei; Lupoto gondosan bejegyezte mindet *Liber rationis*-ába (1448—1457), az anyagokra és a bérekre kiadott összegekkel együtt. Ebben a genovai *scriptorumban* feljegyzett árak meglepően nagy eltéréseket mutatnak azonos művek esetében. Donatus *Ars grammatica* című munkájának ára 13 solditól (ami még méltányosnak tekinthető), 3l, 6s, 8d fontig terjed (1453), amely rendkívül magas árnak számít, hacsak nem feltételezzük, hogy antik kézirattal vagy egy „grand de luxe”-szal (luxus másolattal) van dolgunk (ami persze nem túlságosan valószínű), vagy esetleg egy más traktátusokat is tartalmazó kolligátum kötetel (ez utóbbi könnyen elképzelhető). A miscskönyvek Lupoto specialitásai voltak; itt az árak sokkal kisebb eltérést mutatnak, de sokba kerültek, áruk 22 fonttól 32 fontig terjedt.

Hajlamosak vagyunk arra, hogy a kéziratok árát összehasonlítsuk a nyomtatott könyvek árával, de túl sok az ismeretlen és homályos tényező ahhoz, hogy többet tudjunk mondani, mint ami egyébként is nyilvánvaló, vagyis, hogy nem sokkal a nyomtatás feltalálása után az új technikával készült, gépi úton sokszorosított szövegek sikeresen vették fel a harcot a kéziratokkal, és az árkülönbség, amely a kísérleti időszakban (nagyjából az 1460-as évekig) elég kicsi lehetett, később jelentősen megnőtt minden kereskedelmi célra készült szöveg esetében. Még ha Bussi érsek talán túlzott is, amikor azt állította, hogy a korábban 100 holland forintba kerülő kötetek akkoriban (1468) már 20 holland forintért megvásárolhatóak voltak, azt feltételezhetjük, hogy 1470 körül ugyanaz a szöveg 50—80 %-kal olcsóbb volt nyomtatott, mint kézirat alakban. Ha csak a nyomtatványokat vizsgáljuk, azt látjuk, hogy a könyvek árszintjének alakulása sem mutat világos vagy következetes tendenciákat. Ez a benyomásunk alakul ki W. Krieg nemrégiben megjelent tanulmánya és az egyéb forrásokból összegyűjtött példák alapján is. K. Haebler felhívta a figyelmet arra, hogy veszélyes dolog következtetéseket levonni olyan egyedi példákból, mint a negyvenkét soros *Biblia* (Mainz, 1454—55) egyik kiadásának 100 dukátos áron való eladása, a mainzi *Catholicon* 41 *Schock Groschenes* vagy Augustinus *De civitate dei* című művének (Subiaco, 1467) nyolc és fél dukátos ára. Rendkívül tanulságos és viszonylag objektív forrásnak bizonyul

Sweynheim és Pannartz könyvlistája, amelyre a nürnbergi humanista Hartmann Schedel felvezette az árakat is. Néhány adatot idézek belőle:

Augustinus <i>De civitate dei</i> , 1470	— 5 dukát
Livius <i>Decades</i> , 1469	— 5 dukát
Lactantius <i>Opera</i> , 1470	— 3 dukát
Vergilius <i>Opera</i> , 1469	— 2 dukát
Cicero <i>Epistolae ad familiares</i> , 1468	— 5 dukát
Plinius <i>Historia naturalis</i> , 1470	— 8 dukát
<i>Biblia latina</i> , 1471, 2 kötet, egyenként	— 5 dukát

A lista 19 tétele alapján K. Haebler kiszámította, hogy egy dukátért a nagy folióból 47—67 ívet, a normál méretű folióból 60—80 ívet lehetett vásárolni. Az eltérés 20—30 % között mozog. Sejtésünk szerint még ebben a kezdeti időszakban sem pusztán a szöveg hosszúságával egyenes arányban álló munka- és anyagköltségek alapján állapították meg az árakat, hanem figyelembe vettek más is, így a szöveg kinyomtatásával kapcsolatban felmerült különleges nehézségeket, a példányszámot, az értékesítési lehetőségeket, a más nyomdaktól várható konkurenciát, és a felvásárlók árjegyzékeit (mivel a rögzített árak még mindig nem voltak általánosan elterjedve). Haebler szerint alig 10 évvel később már 12 quinterno (120 levél) nagy foliót és 20 quinterno (200 levél) kis foliót adtak egy dukátért. Érdekes eredményre jutunk, ha egy Schedelnél szereplő adatot összehasonlítunk egy későbbi, ugyanarra a könyvre vonatkozó feljegyzéssel. Láttuk, hogy a Sweynheim és Pannartz-féle Livius 1469-es kiadását 1471-ben Schedelnek 7 dukátért ajánlották (vagy ennyiért vette meg). Vajon mennyit fizethetett a közvetítő? Ezt nem tudjuk, de azt igen, hogy 1476 október 15-én egy Henricus Teutonicus nevezetű római könyvkereskedő egy másik, közelebről meg nem határozott Livius-kiadás egy dukátért vett bizományba a Strasbourgi származású, de akkor feltehetően Rómában működő Dániel nyomdász mestertől. Heinrich bizonyára nem számított 600 %-os haszonra. Valószínűbb, hogy Dániel Liviusa egy elrongyolódott kötet volt, vagy nem teljes példány, vagy egyszerűen csak egy olcsóbb kiadás. A karthauzi rend bázeli kolostorának *Liber Benefactorum*-ában (Adományozók könyve) gondosan feljegyezték a kapott ajándékok értékét. G. Zedler részleteket közölt az „Adományozók könyvé”-ből, és ezek jól mutatják a könyvárak csökkenését, míg a többi cikkek ára általában növekedett. Az *Adományozók könyve* adatai szerint 1484-ben 113 levél nagy foliót lehet venni egy dukátért, 1489-ben pedig már 80-at. Részletesebben megvizsgálva az árakat azt látjuk, hogy 2 holland forintért:

1479-ben	539 levél
1481-ben	570 levél
1482-ben	456-570 levél
1487-ben	753 levél
1489-ben	490 levél
1492-ben	862 levél szöveget lehetett kapni

A megadott példák mind fólió kötetekre vonatkoznak, a korábbi kiadásoknál az oldalak 47 sorosak, a későbbiekénél pedig 52—54 sorosak. Ha nem is érvényesült mindig következetesen, az általános tendencia mégis a könyvek árának csökkenése volt, és ez logikusan következett abból, hogy rendkívül megnőtt a nyomdák száma, a verseny kiéleződött és a felvevőpiac is sokkal nagyobb lett. Az ár különösen akkor esett látványosan, amikor a könyveket tervszerűen nyomták nagy példányszámban, olcsó áron és széles vevőkör számára. Aldus Manutius is ennek az elgondolásnak az alapján indította el 1501-ben nyolcadrét alakú sorozatait, az „enchiridion forma”-t, ahogyan ő nevezte. Nyilvánvalóan tisztában volt vele, hogy nagy példányszámot tud eladni, ha alacsonyan képes tartani az árat, hiszen a klasszikus szerzők és a humanisták művei iránti igény egyre nőtt mindenfelé. Kiadásait azzal csökkentette, hogy azt a kis helyet foglaló, kurzív betűtípust használta, melyet Francesco Griffo da Bologna tervezett a számára. Ez lehetővé tette, hogy több szöveg férjen egy lapra; a sorközöket és a margót is kisebbre vette. A megtakarításokból származó előnyöket a vásárló is élvezte, az olcsóbb ár formájában. Aldus valószínűleg nem is sejtette, hogy betűtípusának és elgondolásának olyan nagy sikere lesz, hogy a nyomdák rögtön utánozni kezdik, mit sem törődve Aldus Velencétől kapott privilégiumával a kurzív betűtípus kizárólagos használatára. Több „népszerű” könyvet is fel tudunk sorolni a XVI. század elejéről, melyeknek megfizethető volt az ára, feltehetően azért, mert ezeket a könyveket kockázat nélkül lehetett magas példányszámban kiadni. Ezek az előkészületek vezettek ahhoz a „tömegfogyasztás” számára való „tömegtermeléshez”, amely a reformációval hatalmas lendületet vett. Ahhoz, hogy minél szélesebb olvasóközönséghez tudjon eljutni, a korszak hitvitairodalmának olcsónak kellett lennie. Ugyanakkor azonban Luther *Új Testamentum* fordítása (3000 példányban készült) másfél holland forintba került, ami nem számított különösebben olcsónak, ha összehasonlítjuk az első német nyelvű *Biblia* (Ó és Új Testamentum; Strasbourg, 1466 nyomdása nevére gyakran Mentelin Bibliának nevezik) 12 forintos árával. A könyvtárak megállapításának útjai kiszámíthatatlanok, nem értjük. Szent Jeromos 1470-ben Rómában Sweynheim és Pannartz nyomdájában készült *Episztolái*-nak ára Schedel listáján kötetenként öt dukát. A British Museumban megvan ugyanennek a műnek egy ugyanabból a nyomdából származó 1468-as kiadása, minden kötetében megtalálható Angelo Capranica bíboros bejegyzése, hogy 10—10 dukátot fizetett a bekötetlen első és második kötetért, ezen kívül 4 dukátot az első és hat dukátot a második kötet bekötéséért és rubrumozásáért, illetve további 2-2 dukátot a kötetek Memmingenbe szállításáért. Így mindent egybevetve a Szent Jeromos kötetek harmincnégy dukátba kerültek. A két kiadás ára közötti eltérés 200 %-os. Becsapták volna a bíborost, vagy éppen ellenkezőleg, Schedel élvezte volna különleges kegyét, vagy talán ennyivel olcsóbb lett volna a második kiadás az elsőnél? Valószínűleg sohasem fogjuk megtudni.

A könyvtárak általános csökkenése ellenére hiba lenne azt feltételezni, hogy minden könyv olcsó vagy akár csak elérhető áru lett volna. Még 1544-ben is arról panaszkodik a jogtudós Tanner a bázeli Bonifacius Amerbachhoz írt levelében, hogy az itáliai könyvek magas ára sokak számára teszi lehetetlenné, hogy könyveket

vegyenek. Jelentős előrelépés volt a közvetítőknek és kiskereskedőknek nyújtott árengedmény rendszer, ez nyilvánvalóan a könyvkereskedelem jobb szervezettségének és növekvő forgalmának volt köszönhető, ahol az amatőr könyvkereskedőknek már nem jutott csak jelentéktelen szerep. A közvetlen árucserre egyre ritkábbá vált, és bár a rögzített árak még nem voltak általánosan elterjedtek, ebben az irányban is történt haladás. Ferdinand Geldner a speyeri Peter Drachról írott cikkében arra a következtetésre jutott, hogy a könyvkereskedőknek adott átlagos árengedmény 10 % volt, és azt is megállapítja, hogy legalábbis Drachnak a XV. század utolsó két évtizedére eső kiterjedt kereskedelmi tevékenysége során gyakran fordult elő, hogy rögzített árakat szabtak meg (*dass man... mit Festpreisen rechnen muss*). Aldus 1498-ban kiadott egy katalógust, amely az árakat is feltüntette. 1502-ben Strasbourgban Grüninger 1000 példányban nyomtatta ki Jacobus de Voragine *Heiligenleben*-jét [*Legenda Aurea*] az augsburgi Schönsperger megrendelésére, egy olyan megállapodás alapján, mely szerint Grüninger megtarthat 200 példányt, és ezt kizárólag Strasbourgban értékesítheti, 1 holland forintos rögzített áron, ahhoz az előbb említett esethez hasonlóan, amikor egy kívülről, a regensburgi püspök állapította meg egy breviárium rögzített árát, még 1400-ban. A céhszabályok uralmától mentesen kialakult könyvkereskedelem kezdte kialakítani saját törvényeit. Ez lényeges feltétele volt a jól működő kereskedelemnek, s a jelentősebb nyomdatulajdonosoknak, könyvkereskedőknek és kiadóknak a frankfurti és lipcsei könyvvásárokon kötött megállapodásán alapult, ezek a vásárok a XVI. század második felére nemzetközi méretűvé váltak. A XVI. század második felében tehát a könyv már teljes értékű árucikké vált. Azt hiszem ezen a ponton érdemes lesz röviden összefoglalni a példányszámok és árak bonyolult, de lényeges szempontjait. Bár a példányszámokra általában érvényes szabályt nem tudunk felállítani, az nem kétséges, hogy 1480-ban a nyomdák már képesek voltak egy műből akár 2000 példányt is megcsinálni, gazdaságosan és gyorsan. A nyomdászok ekkor már olyan áron tudták eladni nagy példányszámú kiadásokban megjelent termékeiket, amely egyre több olvasó számára vált elérhetővé. A nagy példányszámok kiadásának lehetővé válásával párhuzamosan tovább folytatódott a kisebb érdeklődésre számottartó művek kis példányszámú, és ennek megfelelően drágább kiadása. Ugyanazt a művet 4000 vagy még több példányban is kinyomtatták a XVI. század első felében. Míg a könyvek ára állandóan csökkent az első száz évben, addig a nagy, vaskos kötetekért továbbra is magas árat kellett fizetni. A XV. század végére két holland forintért 800–900 levél szöveget lehetett kapni fólió méretben (vagy ennek kétszeresét negyedréte alakban). Két holland forint sok pénznek számított, ez az összeg vagy még kevesebb, egy olyan professzor heti fizetésének felelt meg, aki a klasszikusokat tanította. A reformáció idején a papír minőségének romlása, a termelés egyre szabványosabbá válása és a megnövekedett kereslet miatt a nagyközönségnek készült könyvek esetében a színvonal további meredek esése figyelhető meg. A nyomtatás, a kiadás és a könyvkereskedelem kevesebb gazdasági kockázattal járt, de ugyanakkor sokkal hétköznapibb foglalkozássá is vált.

Fontos volt, hogy a termelő árúját vonzóvá és jól használhatóvá tudja tenni. Egy újítás, a címlap is ezt a célt szolgálta, az esetleges vásárlót első pillantásra

tájékoztatta a szerzőre, a szövegre és a kiadásra vonatkozó tudnivalókról. Amíg a vásárlónak csak néhány kötet kínáltak egyszerre, mert szűk volt a választék, addig nem volt szükség gyors tájékozódásra. Ez a helyzet akkortájt változott meg, amikor a címlapok már viszonylag általánossá váltak, azaz az 1480-as években. 1480-tól kezdve a könyvkereskedőknek (akár bizományosok voltak, akár saját bódéjuk vagy üzletük volt) már nagy mennyiségű könyv ment át a kezén. 1480-ból származik Domenico Gillio páduai könyvkereskedő árákat is feltüntető könyvjegyzéke, melyen a következő művek szerepelnek (meglepően alacsony áron): egy példány „Clementines” [*Kelemen pápa bullája*], 3 Aulus Gellius, 2 Juvenalis, 2 Persius, 3 Valerius Maximus, 4 Biblia, 1 Oppianos, 2 miscékönyv, 5 Donatus, 3 példány Poggio „Facetiae”-jéből, 3 különböző Cicero, 2 Plutarchos, 2 Dante, és így tovább, összesen 190 mű 628 példányban, és ehhez járul még egy kiegészítő listán szereplő 61 mű 199 példányban. Két évvel később Peter Metlinger, akiről tudjuk, hogy később besançoni, dole-i és dijoni nyomdász volt, de ekkor még Amerbach párizsi képviselője, arról panaszkodik, hogy még nem tudta eladni Vincentius Bellovacensis *Liber gratiae*-jét, Nider *Praeceptorium*-át és Reuchlin *Vocabularius*-át, de ugyanakkor rendelt a *Decretales*-ből 6–8 példányt (nem Amerbach kiadás), 3–4-et a Panormitanusból, ötöt Balbus *Catholicon*-jából (nem Amerbach kiadás) és hat *Arany legendát* (nem Amerbach); véleményünk szerint a megadott példányszámok virágzó üzletre utalnak. Amikor Sigismondo dei Libri, könyvárus és kiadó 1481-ben meghalt, árukészletének feltára jóval több mint 300 kötetet tartalmazott; egy meg nem nevezett XVI. század végi tours-i könyvkereskedő dátum nélküli katalógusa 267 kéziratos és nyomtatott, francia nyelvű és általában történelmi vagy irodalmi témájú művet sorol fel. Peter Drach töredékesen fennmaradt üzleti naplója az 1480 és 1503 közötti időszakból több száz művet sorol fel, melyek több ezer példányban jelentek meg. Egy másik, a terjesztést elősegítő megoldás az *accipies* fametszet volt (egy tanárt ábrázolt diákjai körében) a címlapon, ez azonnal elárulta, hogy a kérdéses mű egy tankönyv. A keretdszeket, az iniciálékat, a címlapon és gyakran a könyv szöveges részében is látható illusztrációkat, azt, hogy nagyobb figyelmet fordítottak a helyes levél- vagy lapszámozásra, a lelkiismeretes alaposággal összeállított mutatókat és tartalomjegyzékeket szintén olyan hasznos újításoknak tekinthetjük (és kell is tekintenünk), melyek célja az volt, hogy elnyerjék az olvasók tesztését, elégedetté tegyék és további vásárlásra ösztönözzék őket. Mivel a legtöbb korai „mercatores liborum ad stampam” [*nyomtatott-könyv árus*] egyben nyomdász és kiadó is volt, nem volt nehéz a technikai részleteket a kereskedelem követelményeihez igazítani.

A több nyomdát egyszerre képviselő ügynökök bonyolították a könyvforgalmat az egyes központok között, adtak és vettek is könyveket. Hogy vajon a visszamaradt, eladatlan könyvek [*illerve ezek kiárúsítása*] fontos szerepet játszottak-e a régi könyvkereskedelemben, azt nem tudjuk. Egyáltalán nem meglepő, hogy a nagy eladatlan készlettel vagy pénzügyi nehézségekkel küszködő nyomdák minden erejükkel a rajtuk maradt példányok pénzzé tételére törekedtek. Tudjuk, hogy Reuchlin az 1510-ig eladatlan *De rudimentis hebraicis* (1506) 700 példányának átvételével könnyített Anshelm helyzetén, melyeket aztán Amerbachnak adott el

három példányként egy forintért. Több ilyen akcióról is tudunk, melyeket manapság „könyvkiadásnak” neveznénk: Koberger 1506-ban 1600 példányt vett Albrecht von Eyb *Margarita poetica*-jának Amerbach és Petri-féle 1503-as bázeli kiadásából. Guido de Baysio *Rosarium decretorum*-a Toresano 1495-ös kiadásában a XVI. század elején bukkant fel újra néhány változtatással, így például egy 1503-as keltezésű ajánló verssel a címlap hátoldalán. Egy Donatus kiadást (Strasbourg, Hupfuff, 1500 utánról) 30 évvel később felújítottak, ezúttal Ingolstadtban, ahol Apianus bájos fametszettel díszítette és 1536-os dátummal látta el a címlapot, és megtoldotta még a bizonyára kiadásán, olcsó áron vásárolt íveket néhány lapnyi új szöveggel is.

Az Alpoktól északra élő humanisták leveleiben rengeteg utalást találunk Itáliából behozott könyvekre, különösen a latin, majd később főleg a görög klasszikusok műveire. Az Alpokon túlról Itáliába érkező látogatók, a különböző egyetemeken (főleg Bolognában) tanuló egyetemisták, vagy az (elsősorban velencei) kereskedők, vagy azok, akik magán illetve hivatalos, leginkább a pápai udvarba szóló küldetésben jártak, gyakran vitték magukkal itáliai könyveket vissza a hazájukba. Ezek az emberek és barátaik kétségtelenül felhasználták kialakult kapcsolatrendszerüket a szükséges könyvek megszerzése érdekében. Hermann Schedel Hartmannak írott levelében arról számol be, hogy megvásárolta Plinius „stilo eleganti quamvis difficili” [elegáns bár nehéz stílusú] *Historia naturalis*-át (Velence, Johannes de Spira, 1469), nyolc dukátért, illetve tíz rajnai forintért és hozzáteszi, hogy a jelenleg Velencében tartózkodó Johann Tucher ugyancsak talált egy másik Pliniust, még a betűtípusa is hasonló volt a másikéhoz („litera tamen consimili”), és pillanatnyilag ugyanaz volt az ára is (lehetséges, hogy a Sweynheim és Pannartz-féle római kiadásról volt szó) Willibald Pirckheimer a Páduában látott klasszikus és humanista művekről számol be apjának (1491). Velencébe Európa minden részéből érkeztek kereskedők 1478-ban az angol William Tose Jensonnak és más velencei nyomdászoknak adott el könyveket, ezek közül néhány valószínűleg visszakerült Tose hazájába. A latin nyelvű könyvek azonban hamarosan beszerezhetőek lettek ügynökök vagy helyi könyvkereskedők útján is, bár az ellátás színvonala nagyon változó volt. Reuchlinnak például láthatóan jól ment az üzlet, hiszen 1502-ben ezt írta: „latinus facile á nostris emam plane paucieribus nummis” [latin könyveket könnyen veszek a mieinktől, nyilvánvalóan olcsóbbért]. Jacob Wimpheling mégis a következőket írta Celtesnek Speyerből 1496-ban: „a helyi könyvkereskedők nem árulnak semmi modernet, csak szótárakat és „dormi secure” prédikációkat, az utóbbival a klérustól próbálnak pénzt szerezni.” Beatus Rhenanus Zwinglinek írott levelében még 1519-ben is a könyvkereskedők lustaságára panaszkodik, hát nem eredménytelenül kutatott Ravensburgban barátja, Michael Hummelberger Erasmus nemrégiben kiadott könyve után, és szerinte sokkal több könyvet lehetne eladni, ha a könyvkereskedők hajlandóak lennének jobban utánajárni és felkutatni (si forent) az olvasók kéréseit, illetve ők maguk ajánlanának könyveket a vásárlóknak. Ez persze valóra vált akkor, amikor a reformáció láza éreztetni kezdte hatását nagyon sok ember, köztük a könyvkereskedők életére is, akik talán úgy gondolták, hogy a hitvitázó traktátusok több hasznot hoznak,

kevesebb fáradsággal, mint amennyit a művelt olvasók (a literati) igényeinek kielégítésével lehet szerezni. Erasmus még 1524-ben is így panaszkodott (mint általában, most is némileg túlozva): „nam apud Germanos vix quisquam vendibile est praeter Lutherana ac Antilutherana³ (epist. 1531)”. Az, hogy az Alpokon túl élő humanista gondolkodókat nagyon is foglalkoztatta, hogyan szerezhetők be a szövegek, egyáltalán nem meglepő. Ha az érdeklődésük felébredt a kéziratok iránt, akkor (déli elődeikhez hasonlóan) lelkes gyűjtők lettek, és külföldről hoztak be mindent, amit hazájukban nem lehetett beszerezni. Abból, hogy milyen műveket választottak (amennyit levelezésük és leltáraik alapján ismerünk belőlük), képet kaphatunk irodalmi ízlésükről, erről majd az utolsó fejezetben részletesebben is szólok. Itt csak azt kell még hangsúlyoznunk, hogy a könyvek nem csak egyoldalúan áramlottak Itáliából észak felé, ahogyan ezt gyakorlatilag mindenki állítja. Az, hogy az ókori klasszikus és humanista szövegeket sokkal nagyobb mennyiségben és gazdagabb választékban nyomták ki Itáliában a XV. században, mint másutt, szükségképpen odavezetett, hogy azoknak az Alpokon túli olvasóknak, akik mindenképpen be akarták szerezni, be kellett hozni vagy hozatni ezeket a szöveket. Tudjuk, hogy a Brit szigeteken élő könyvrajongók milyen nagy mértékben függtek a külföldről behozott könyvektől, és éppen ez volt az egyik oka annak, hogy viszonylag kevés humanista könyvet nyomtattak ki Angliában. Viszont az egyházatyák kritikai kiadásait, a skolasztikusok jelentősebb műveit, a korabeli kritikusok és kommentátorok szövegeit, és egyéb műveket, például fűvészkönyveket és Regiomontanus műveit, amelyek az északi országokban nagyon magas példányszámban jelentek meg, míg Itáliában egyáltalán nem vagy csak a keresetnél kisebb mennyiségben adták ki őket, külföldről importálták Itáliába. A kereskedés az egyes országok között is ugyanúgy folyt, mint az egyes régiók között.

A külföldi nyomtatványok Itáliába áramlásával kapcsolatos adatgyűjtést az itáliai központi ősnymtatványkatalógus egy részének, az első 1000 műnek a vizsgálatával kezdtem. Ennek 28 %-a nem Itáliában készült, hanem német, svájci, francia, holland és spanyol nyomtatvány. Bár az importált művek legnagyobb részéről nem tudjuk pontosan megállapítani, hogy milyen úton és mikor jutott Itáliába, az nyilvánvaló, hogy a legtöbbször az ősnymtatás korában szereztek be. 1509-ben Peter Werner, Bolognában működő német könyvkereskedő neve bukkan fel Kobergernek Schedel híres *Liber chronicarum* (1493)-áról készített végső elszámolásában. Werner 40 példányt vásárolt (de 1509-ig csak 20 firenzei forintot fizetett ki belőle). Különlegesen érdekes számunkra Francesco Calvo működése; Calvo milánói könyvkereskedő volt, sok humanista barátja, a nagy gyűjtő, Grolier ügynöke, később római pápai nyomdász. Calvo 1517-ben Páviából levelet írt Frobeniusnak, dicsérte nyomtatványait, (különösen Erasmus *Proverbia*-ját, Senecáját és Szent Jeromos kiadását). Majd rátért az üzleti ügyekre, és szorosabb kapcsolatot szorgalmazott kettőjük között (cupio igitur mihi tecum esse commercium) [*kereskedni szeretnék tehát veled*]. Küldött egy listát is az itáliai nyomtatványokról, amelyekből szívesen szállítana Frobeniusnak kedvezményes áron

---

3 A németeknél csak nagy nehezen lehet bármi mást eladni, mint a Luther melletti és elleni vitairatokat.

(commodiore pretio), és egy másikat, olyan könyvekről, amelyeket ő szeretne kapni Frobeniustól, szintén kedvezményes áron. Frobenius elfogadta az ajánlatot. Calvo kívánságlistája érzékelteti, mekkora volt egy jelentős üzleti vállalkozás nagysága:

példányszám	szerző, cím, stb.
12	Szent Jeromos, Opera, (Bázel, Frobenius, 1516)
25	Szent Jeromos, Epistolae,* (Köln, 1518?) — Nem ismerünk Frobenius kiadást 1524 előtről.
50	Seneca, , (Bázel, Frobenius, 1515 vagy 1517)
50	Erasmus, Adagia, (ibid. 1513 vagy 1517)
12	, Concordantiae Bibliae, (ibid. 1516)
12	Erasmus, Institutio principis christiana, (ibid. 1516 vagy 1517)
25	Erasmus, Moriae encomium, (ibid. 1516; ugyanezt Aldus is kinyomtatta az előző évben)
12	Reuchlin, Rudimenta hebraica, (Pforzheim, 1506, ekkor Amerbach árulta)
50	Reuchlin, De verbo mirifico, (Tübingen, 1514)
6	Augustinus, Opera, (Bazel, 1505—1506)
12	Augustinus, De civitate dei, (ibid. 1512 vagy 1515)
6	Ambrosius, Opera, (ibid. 1512 vagy 1515)
6	Biblia latina, (ibid. 1498-15, de 1514 még valószínűbb)
30	Erasmus, Epistolae,* (ibid. 1518)
12	Erasmus, Enchiridion militis christiana, * (ibid. 1518, vagy Strasbourg, 1517)
20	Stoeffler, Compositio astrolabii, (Ellucidatio, Oppenheim, 1513)
50	Glareanus, Libellus de antiquis Helvetiis,* (De situ Helvetiae, Bázel, 1519)
25	Reuchlin, Apologia, (Defensio contra calumniatores, Tübingen, 1514)
10	Francesco della Mirandola, Opera, (Strasbourg, 1506?)
12	Albrecht von Eyb, Margarita poetica, (Bázel, 1503)
2	Mancinelli, Sermones, (Strasbourg, 1510)
12	Herodianus, indexszel, (Strasbourg, 1513)
12	Erasmus, Panegyricus, ha Bázelben nyomták?
25	Egy Strasbourgban nyomtatott könyv hangszer illusztrációkkal

A listán összesen 548 mű szerepel. Hogy ebből mennyi volt az itáliai vásárlóknak szánva, azt nem tudjuk, de joggal feltételezhetjük, hogy legalább fele, esetleg még több is. A lista nagyrészt olyan művekből áll, melyek az addigra már a német-római birodalomban is virágzásnak indult humanista tevékenység jellemző alkotásai. Természetesen az ilyen művek sokkal inkább Frobenius profiljába vágtak, mint a listán szereplő „kivételek”, Stoeffler vagy Albrecht von Eyb munkája. A hasonló üzletkötésekről szóló feljegyzések rendkívül ritkák, mégis úgy gondolom,

---

* Előrendelés, a könyv megjelenése előtt?

hogy ilyen üzleti megállapodások valójában elég gyakran előfordultak, talán már az 1470-es évektől kezdve, ekkor alapította Nicolaus Jenson kereskedelmi szervezetét, melyet Velencében működő német kereskedők pénzéből tartottak fenn, akik valószínűleg maguk is legalább annyira érdekeltek voltak az Alpokon túli áruk Itáliába importálásában, mint az innen származó termékek Északra exportálásában. Már a említést tettünk néhány XV. századi kölni nyomdászról, akik Itáliában adták el termékeiket. Azoknak a feljegyzéseknek az alapján, amelyek olyan kereskedőktől, akik csak ritkán árultak könyveket, ügynököktől, hivatásos könyvkereskedőktől, nyomdászoktól és kiadóktól maradtak ránk, az a meggyőződés alakult ki, hogy a nemzetközi könyvkereskedelem sokkal dinamikusabb volt, mint azt általában feltételezzük, és hogy sem a könyveladást, sem a könyvvásárlást nem gátolták nemzeti határok vagy előítéletek. A nyomtatáshoz hasonlóan a könyvkereskedelem központjai is ott voltak, ahol a kereskedelem és a szellemi élet virágzott. A kereskedelmi utak áthelyeződésével és az új szellemi áramlatok megjelenésével egyes régi központok (mint például Ulm) elsorvadtak és újak jelentek meg (mint például Wittenberg). Mindnt összevéve, azt mondhatjuk, hogy visszaesésektől és kisebb megtorpanásoktól eltekintve a könyvek és brosurák nyomtatása és könyvkereskedelem folyamatos mennyiségi fejlődést mutat egészen napjainkig.